

§ 50. ТОТАЛІТАРИЗМ: ВТІЛЕНІ УТОПІЇ

310 Погляд дослідника

Двадцяте століття – це взагалі епоха здійснених чи здійснюваних утопій. Причому ці утопії, здійснюючись, набувають найчастіше образу і форми ідеологічної держави. Не політика і не тільки національне почуття рухає утворенням цих держав, і не тільки якісь стихійні соціальні процеси, а значною мірою ідеологія, що найчастіше обґрунтовує себе більш-менш науково і здійснюється в матеріальному вигляді...

Цей процес утворення нових держав якогось зовсім нового, ідеологічного типу відбувається в найкоротший термін і супроводжується величезними суспільними потрясіннями. Ідея, перемагаючи, підверстує до себе життя всього народу й суспільства і перебудовує світ подібно до себе.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 43.

311 Погляд дослідника

Тоталітаризм генетично зв'язаний з «повстанням мас» (як визначив це відомий іспанський філософ Ортега-і-Гассет), із переходом від традиційного до індустріального, масового суспільства і представницької демократії, з процесом модернізації, причому модернізації, що доганяє.

Образ монолітної держави, тоталітарної в повному розумінні цього слова, у якій все-

сильний режим, що цілком контролює економіку і соціальну сферу, винятково шляхом насильства і терору керує безмовним, атомізованим суспільством, жертвуючи ним для досягнення суто утопічних цілей, при усій своїй публіцистичній привабливості, далекий від реальності. Такої держави, такого суспільства, такого режиму історія ХХ ст. не знає; отже, вона не знає і такого тоталітаризму. Більше того, викликають сумнів розповсюджені нині поняття – тоталітарне суспільство, тоталітарна свідомість, навіть тоталітарна держава... Мова може йти лише про специфічний тип політичного режиму, що, зрозуміло, накладає свій відбиток і на суспільство, і на його свідомість, і на державу, але не створює нових їхніх різновидів.

Голубев А.В. Власть и общество в СССР: тоталитаризм как феномен российской истории ХХ века. <http://klio.webservis.ru/doc22/47.htm>

312 Погляд дослідника

Є підстави говорити про тоталітаризм, як про продукт саме сучасної історії, тому що лише на певній стадії суспільного і науково-технічного розвитку політична влада змогла одержати засоби, які можна було б використати для всеохоплюючого контролю над суспільством.

Хорос В.Г. Русская история в сравнительном освещении. Пособие для учащихся старших классов с углубленным изучением истории, гимназий и лицеев. – М., 1994.

1. Визначіть, на які основні чинники формування тоталітаризму звертають увагу автори джерел 310–312. Що спільного і відмінного у поглядах дослідників?

2. Як ви розумієте поняття «гомо советікус»? Які метафори застосує Ш. Фіцпатрік (джерело 313) стосовно радянського суспільства? Чи відповідають вони, на ваш погляд, реальним характерним рисам радянського суспільства, про які ви дізналися раніше? Погодьтеся чи заперечте точку зору дослідниці, аргументуючи свою позицію.

313 Погляд дослідника

Якщо ми подивимося, які моделі і метафори радянської держави можуть допомогти нам зрозуміти повсякденну практику homo sovieticus, то нам надано кілька можливостей. По-перше, радянське суспільство може бути

описане як в'язниця чи казарма. Тут бачимо ті самі елементи регламентації, строгої дисципліни і ув'язнення усередині закритої установи з власним суворим кодексом поведінки, яка часто-густо незрозуміла для сторонніх. Поведінка ув'язнених і рядових солдатів відображає страх перед покаранням, що може

бути за невиконання наказів чи будь-якої іншої провини. Різка межа відокремлює в таких установах охоронців та офіцерів від ув'язнених і рядових: таке саме протиставлення «ми – вони». Грубе поводження з боку охорони/офіцерів викликає обурення, але це вважається нормально. Серед ув'язнених є інформатори, але, однак, «стукачество» рішуче засуджується в їхньому товаристві. Дезертирство/спроба втечі строго карається. В армії посилено насаджується дух патріотизму і усвідомлення патріотичного обов'язку.

Інший спосіб зображення радянського суспільства – це порівняння його зі школою закритого типу, наприклад школою-інтернатом. Школа – також закрита установа з власними звичаями і дисципліною. У ній насаджується шкільний дух – місцева форма патріотизму. Соціальна прірва розділяє вчителів і учнів; процвітає нашіптування вчителям, однак в учнівському товаристві схваленням не користується. Вчителі часто читають нотації, пропагуючи такі чесноти, як охайність, тиху поведінку, ввічливість, повагу до батьків і до шкільного майна. Учні в душі можуть з ними погоджуватися чи не погоджуватися, однак у будь-якому випадку вважають подібні цінності придатними лише для суспільної сфери, де панують вчителі, а не для особистого спілкування з однокласниками. Багато дій у школі мають назву добровіль-

них, проте на ділі є обов'язковими, і в цілому учні часто помічають і потай висміюють лицемірство шкільних проповідей і їхню невідповідність велінню вчителів.

Однак між школами й іншими закритими установами існує важлива відмінність – школи виконують освітню функцію. Школа – цивілізований інститут: зміст її існування полягає в тому, щоб прищеплювати дітям знання і навички поведінки, які будуть необхідні їм для дорослого (культурного) суспільства, куди вони рано чи пізно вступають. Більшість учнів погоджується з думкою, що яким би неприємним не здавався їм процес навчання, він у кінцевому результаті служить їхньому благу. Безсумнівно, така модель ближча до власної уяви радянського режиму про себе як про освічений авангард, що виконує місію цивілізуючи. Освіта була однією з вищих цінностей режиму; школа – як, наприклад, в епітеті «школа соціалізму», що вживається стосовно найрізноманітніших радянських інститутів, від профспілок до армії – однієї з ключових метафор.

Нарешті, є ще один, менш піднесений образ радянської держави, що може допомогти дізнатися про повсякденну практику життя в СРСР: благодійна їдальня чи фонд допомоги постраждалим (від голоду, землетрусу, повені).

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 271.

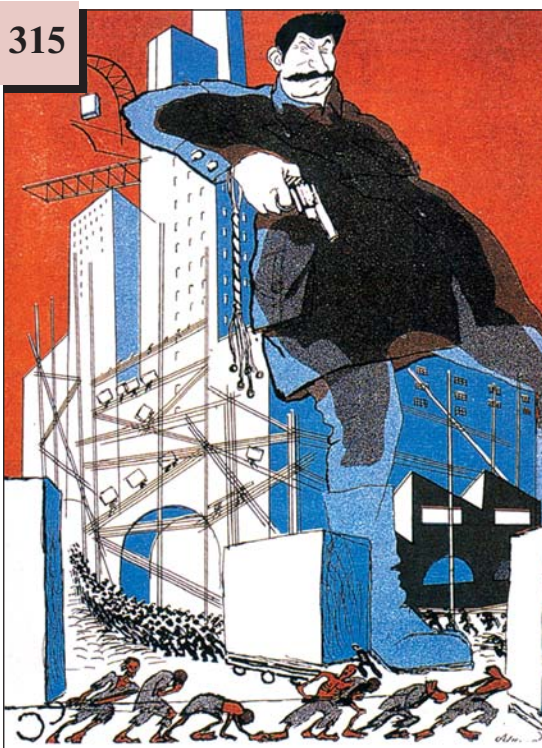

Карикатура, опублікована російським еміграційним виданням у Парижі 1936 р. Надпис зверху: «Сталінська конституція», надпис знизу: «Засідання нової Верховної Ради».

Німецька карикатура Ст. Рота «Мистецтво стає надзвичайно безпосереднім та щирим під наглядом націонал-соціалізму».

315

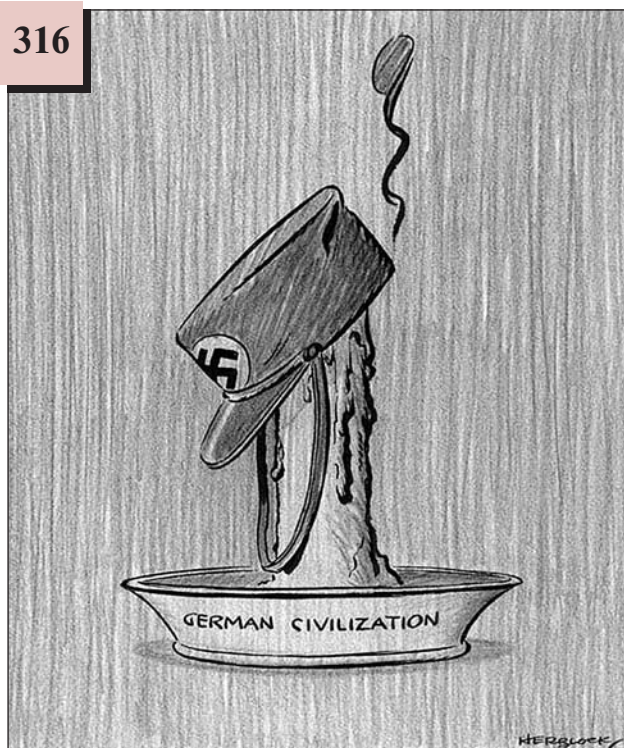
«Контроль Сталіна над СРСР».
Французький плакат 1930-х рр.

317

Погляд дослідника

Політичний світ, який ми знали після більшовицької і фашистської революцій, був розділений, передовсім, конфліктом не між правими і лівими, а між представницькими демократіями і антидемократичними «ідеократіями». Суперництво було між системами, що основуєть свою легітимність на результатах виборів, і системами, чия легітимність і

316

«Світла, більше світла».
Німецька карикатура. 1930-ті рр.

повноваження тримається на ідеології, що вважається безпомилковою, керівництві «харизматичного лідера» і збройному тиску керівної партії. Серед цих останніх рухів і режимів немає правих чи лівих. Є тільки антидемократичні системи.

Gregor A.J. *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century*. New Hawen; London, 2000. – P. X.

3. Порівняйте зміст, художні засоби, ідеологічну спрямованість карикатур 314–316. Як вони співвідносяться із джерелами 310–313? Чи можна застосувати карикатуру 314 до опису радянського суспільства, а аналіз джерела 313 – до нацистського? Так? Ні? Чому? Як ви думаєте, чому для назви карикатури 316 автор вибрав останні слова німецького письменника-гуманіста Гете «Світла, більше світла»?

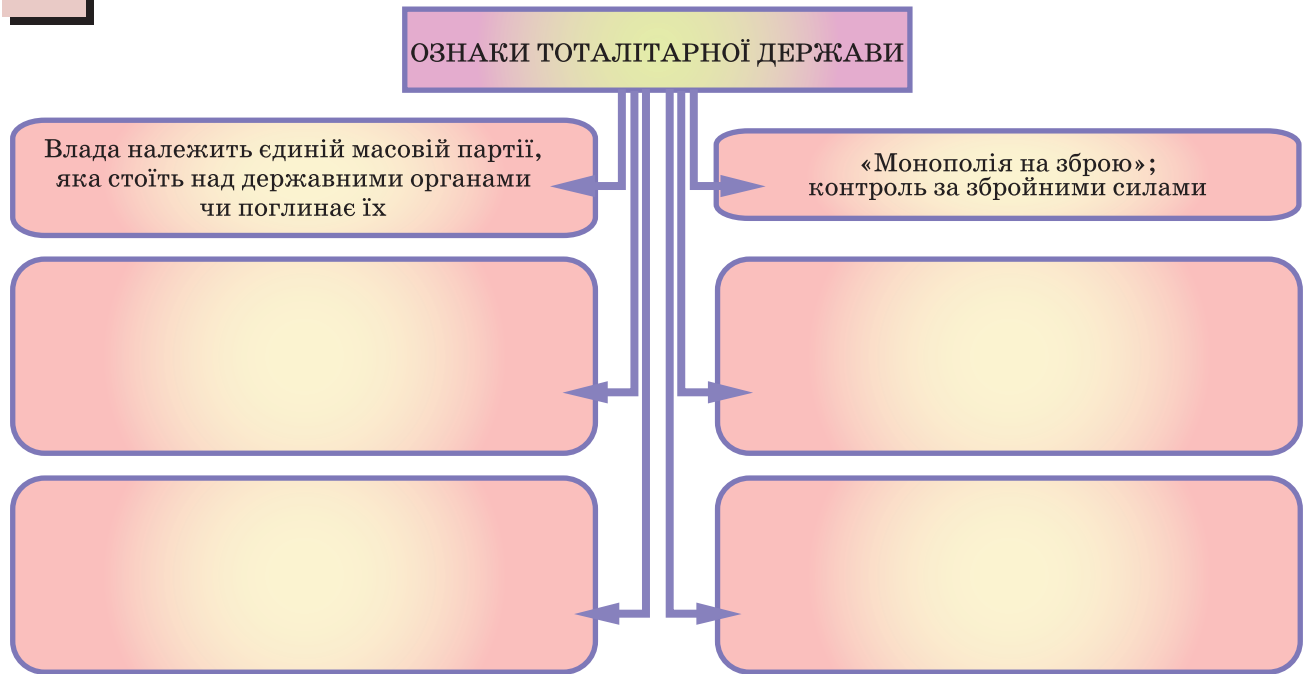
4. Які додаткові риси тоталітаризму як системи ви можете назвати після ознайомлення із джерелами 314–317?

5. Чи можливий дійсно повний контроль над суспільством, над особистістю? Чи можна вважати такий контроль тільки проявом тиску держави на особистість? Як саме і наскільки психологічні особливості людини чи групи людей сприяють встановленню тоталітарного режиму? Чому саме ХХ ст. виявило феномен тоталітаризму?

6. Російська дослідниця Т. Коваль сформулювала ознаки тоталітарної держави у своєрідній схемі. Деякі віконечка цієї схеми свідомо залишені порожніми. Заповніть їх, обґрунтовуючи власну позицію.

317a | Схема

§ 51. ЛЮДИНА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

318 | Офіційний документ
Заява голові колгоспу

Голові ... с/с від гр-ки У. Євг. Ол-др.

Прошу с/раду видати мені довідку про те, що я розірвала зв'язок з батьком – служителем релігійного культу... гр. У. А. В. Раніше мене, як неповнолітню, стримували вдома батьки, почасти не могла виїхати... у зв'язку з неотриманням паспорту.

Тепер, досягши повноліття і розірвавши зв'язок з родиною, я стану в ряди трудящих і буду працювати для Радянської країни.

12/V.1935 р. (підпис).

<http://www.hro.org/editions/karta/nr2627/arhiv.htm>

319 | Газетне повідомлення
Куркуль користується колгоспними кінями

У колгоспі «13-річчя Жовтня» Городницького р-ну Київської обл. діються неподобства. Цілком зазнав впливу куркулів голова колгоспу Поліщук. Його тесть, хоча і не є членом

колгоспу, зате завдяки зятю користується колгоспними кінями для свого господарства. Своїх коней куркуль розпродав.

Завгосп колгоспу Чепель перед тим, як іти до колгоспу, також розбазарив усе своє майно, щоб колгоспу нічого не дісталось. За колгоспним добром немає ніякого догляду, інвентар валяється під дощем, псується.

Треба покласти край цим неподобствам.

Волков, Литвинчук.

Правда. – 12 декабря 1932 г.

320 | Погляд дослідника

24 травня на пленумі Любецького райкому вчитель Стрілко покритикував завпідприємств райкому Сигалович Дору. Скривджена дівчина довго тамувала кривду, потім, назвавшись «чоловіком літнього віку», написала на його ім'я, начальника райвідділу НКВС Векслера, анонімку про районну терористичну організацію у складі вчителів Бурмаки, Конашевича, Стрілка, Товчка і одного незнайомого з